

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан філологічного
факультету

Юрій БІДЗІЛЯ

» серпень 2023 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА

Рівень вищої освіти	перший (бакалаврський)
Галузь знань	01 Освіта/Педагогіка
Спеціальність	014 Середня освіта
Предметна спеціальність	014.01 Середня освіта (Українська мова і література)
Освітня програма	Українська мова і література. Зарубіжна література
Статус дисципліни	обов'язкова
Мова навчання	українська

Ужгород 2023

Робоча програма навчальної дисципліни «Історична грамати́ка» для здобувачів вищої освіти галузі знань **01 Освіта/Педагогіка** спеціальності **014 Середня освіта** предметної спеціальності **014.01 Середня освіта (Українська мова і література)** освітньої програми «Українська мова і література. Зарубіжна література».

Розробник: *Харківська Олеся Василівна*, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Робочу програму розглянуто та затверджено на засіданні **кафедри української мови**.

Протокол № 12 від 26 червня 2023 року

Завідувач кафедри _____

Наталія ВЕНЖИНОВИЧ

Схвалено науково-методичною комісією **філологічного факультету**.

Протокол № 8 від 29 червня 2023 року

Голова науково-методичної комісії _____

Василь ШАРКАНЬ

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни	
	денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів ЄКТС – 5	Рік підготовки:	
Загальна кількість годин – 150	2-й	3-й
Кількість модулів – 2	Семестр	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 4 самостійної роботи студента – 4	3-й	5-й
	Лекції	
	38 год	16 год
	Практичні	
	34 год	4 год
Вид підсумкового контролю: іспит	Лабораторні	
	–	–
Форма підсумкового контролю: усна	Самостійна робота	
	78 год	130 год

2. МЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Метою вивчення навчальної дисципліни «Історичної граматики» є закласти міцні основи для історичного сприйняття здобувачами вищої освіти явищ української мови всіх рівнів; прищепити здобувачам потребу в оволодінні історичними прийомами вивчення мови; ознайомити їх із сучасними поглядами на походження й розвиток української мови, формувати в студентів здатність критично оцінювати поверхневі, ненаукові та інші антиісторичні факти, спираючись на позитивний українознавчий набуток ХІХ–ХХІ ст.

Мета навчальної дисципліни передбачає такі завдання: сформувати в здобувачів вищої освіти уміння користуватися джерелами з історії української мови (підручники, посібники, наукові монографії і статті, етимологічні, історичні, енциклопедичні словники тощо) і самостійно здобувати нові знання; показати процес виникнення та розвитку української мови, формування її фонетичної і фонологічної систем, граматичної будови – морфології і синтаксису, зміни лексичного складу і фразеології; розвивати логічне мислення здобувачів, здатність до наукового пошуку і педагогічної творчості.

Відповідно до освітньої програми, вивчення дисципліни сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти таких компетентностей:

ІК. Здатність вирішувати складні спеціалізовані практичні завдання в галузі середньої освіти, що передбачає застосування концептуальних методів освітніх наук, предметних знань, психології, теорії та методики навчання і характеризується комплексністю та невизначеністю умов організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти, фахової передвищої освіти.

ЗК 2. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності й досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку

предметної галузі, її місця в загальній системі знань про природу і суспільство та в розвитку суспільства, техніки і технологій, вести здоровий спосіб життя.

ЗК 3. Здатність учитися й оволодівати сучасними знаннями.

ФК 1. Здатність до формування в здобувачів освіти ключових і предметних компетентностей та здійснення міжпредметних зв'язків.

ПК 1. Здатність використовувати досягнення сучасної науки в галузі теорії та історії української мови і літератури, зарубіжної літератури, у практиці навчання української мови і літератури, зарубіжної літератури в закладах середньої, фахової передвищої освіти.

ПК 8. Здатність використовувати сучасні наукові методи філологічних досліджень, добирати, аналізувати, систематизувати й синтезувати фактичний лінгвістичний, літературний матеріал; узагальнювати підсумки виконаного дослідження та формулювати його новизну; оформляти згідно із сучасними вимогами та репрезентувати результати наукового дослідження в усній чи письмовій формі, послуговуючись відповідним термінологічним апаратом.

3. ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Передумовами до вивчення навчальної дисципліни «Історичної граматики» є опанування таких навчальних дисциплін освітньої програми:

ОК 5. Старослов'янська мова

ОК 8. Вступ до слов'янської філології

4. ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Вивчення навчальної дисципліни «Історична граMATика» передбачає формування та розвиток у здобувачів вищої освіти таких програмних результатів навчання (ПРН) відповідно до стандарту вищої освіти зі спеціальності **014 Середня освіта** та освітньої програми «Українська мова і література. Зарубіжна література»:

Програмні результати навчання	Шифри ПРН
<i>Знає</i> основні історичні етапи розвитку предметної галузі.	РН1
<i>Уміє оперувати</i> базовими категоріями та поняттями спеціальності.	РН5
<i>Пояснює</i> особливості розвитку української мови і літератури, зарубіжної літератури, специфіку перебігу літературного процесу в Україні в культурному контексті, зміст естетичних теорій, методів, напрямів, течій, стилів, жанрів; твори української класики й сучасності у взаємозв'язках зі світовою літературою й культурою; <i>порівнює</i> мовні й літературні факти, явища, визначає їхні подібності й відмінності.	РН14
<i>Уміє працювати</i> з теоретичними та науково-методичними джерелами (зокрема цифровими), знаходити, обробляти, систематизувати й застосовувати в освітній діяльності сучасну наукову інформацію, бібліографію, комп'ютерні технології.	РН17

Очікувані результати навчання з дисципліни	Шифр ПРН
Уміє читати й аналізувати фрагменти текстів із давніх писемних пам'яток, а також оперує знаннями з базових професійних дисциплін і вміє поєднувати минулі свідчення з сучасними; уміє давати історичні коментарі до фонетичних, морфологічних, синтаксичних, назвотвірних явищ сучасної української мови на уроках української мови в закладах загальної середньої	РН1

освіти та фахової передвищої освіти.	
Уміє вільно послуговуватися понятійно-категоріальним апаратом; знає предмет і завдання історичної фонетики, морфології, морфеміки та словотвору, синтаксису; застосовує здобуті знання на уроках української мови під час вивчення складних фонетичних та граматичних явищ. Уміє фахово аналізувати мовні явища і застосовувати норми сучасної української мови.	PH5
Уміє застосовувати порівняльно-історичного метод, встановлювати міжпредметні зв'язки при аналізі фонетичних, морфологічних, синтаксичних, дериваційних, лексико-семантичних та інших явищ української мови, а також споріднених мов.	PH14
Уміє застосовувати різні форми організації навчання; проєктувати процес навчання як систему взаємопов'язаних окремих ланок (навчальних занять), змістовно і логічно пов'язаних між собою. Сучасний учитель-філолог має володіти предметом, методикою й дидактикою викладання, поєднувати уміння і навички (культуру) педагогічного спілкування, а також прагнути до саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації. Уміє застосовувати найновіші освітні тренди на уроках української мови (гейміфікація, штучний інтелект, HyFlex тощо).	PH17

5. ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання з дисципліни «**Історична грамати́ка**» є: іспит, модульна контрольна, оцінювання усних відповідей на практичних заняттях, письмові роботи, виконання тестових завдань на сайті електронного навчання; робота з підручниками, науковими джерелами, пам'ятками; виконання індивідуальних завдань; аналіз речення тощо.

Форми контролю та критерії оцінювання результатів навчання

Форми поточного контролю: усна або письмова з такими видами: групове та індивідуальне опитування, контрольна (самостійна) робота, виконання практичних завдань та вправ, робота (тестування) на сайті електронного навчання, аналіз речення.

Форма модульного контролю: письмова (тести, відповідь на теоретичні питання, виконання практичних завдань).

Форма підсумкового семестрового контролю: усний іспит.

Методами демонстрування результатів навчання з навчальної дисципліни є:

- словесні методи навчання: розповідь, бесіда, лекція; наочні: ілюстрація, демонстрація; практичні: вправи, тести;
- за логікою передачі і сприймання навчальної інформації: індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичні;
- за ступенем самостійності мислення студентів при засвоєнні знань: репродуктивні, пошукові, дослідницькі, проблемно-пошукові.

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти (Модуль 1)

Поточне оцінювання та самостійна робота									Модульна контрольна робота № 1	Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	50	100
6	6	6	5	6	5	6	5	5		

T1, T2 – теми

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти (Модуль 2)

Поточне оцінювання та самостійна робота								Модульна контрольна робота № 2	Сума
T11	T12	T13	T14	T15	T16	T17	T18	50	100
6	6	6	7	6	6	7	6		

Оцінювання окремих видів навчальної роботи з дисципліни «Історична граматики»

Вид діяльності здобувача вищої освіти	Модуль 1		Модуль 2	
	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)
Практичні (семінарські) заняття	9	25	8	25
Комп'ютерне тестування при тематичному оцінюванні	1	10	1	10
Характеристика тексту з погляду фонетичних особливостей/Аналіз речення	1	10	2	10
Опрацювання першоджерел	5	5	4	5
Модульна контрольна робота	1	50	1	50
Разом		100		100

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи

Модульний контроль є необхідним елементом модульно-рейтингової технології навчального процесу. Модульна контрольна робота з навчальної дисципліни «Історична граматики» проводиться два рази на семестр, згідно з розкладом модульних контролів, визначених навчальною частиною. До модульної контрольної роботи допускаються здобувачі освіти, які виконали усі види практичних завдань. До початку модульної контрольної роботи здобувачі мають мати поточні підсумкові бали за практичні заняття та

самостійну роботу. Максимальна кількість балів, одержаних під час модульної контрольної роботи, становить 50 балів.

Виконання модульної контрольної роботи передбачає надання відповідей на тести та теоретичні питання, виконання практичних завдань. Робота складається з 20 тестів, двох теоретичних питань, двох (трьох) практичних завдань.

Перескладання підсумкового модульного контролю здобувачами, які отримали рейтинговий бал за модульний цикл, що відповідає незадовільній оцінці, проводиться не пізніше двох тижнів після атестаційного. Позитивні оцінки з модульного циклу не підвищуються.

Якщо здобувач вищої освіти набрав 60 і більше балів, то іспит може бути виставлений за результатами поточного оцінювання та модульного контролю на момент оголошення результатів. У разі, якщо здобувач бажає поліпшити свою оцінку, він складає іспит за всією програмою навчальної дисципліни. При цьому в підсумковій оцінці не враховуються накопичені бали.

Здобувач вищої освіти, який не з'явився на модульну контрольну роботу, або ж його модульна оцінка складає від 0 до 34 балів, зобов'язаний скласти (перескласти) модуль до початку підсумкового контролю у строки, визначені викладачем дисципліни та погоджені деканатом факультету.

Вид діяльності здобувача вищої освіти	Модульна контрольна робота 1		Модульна контрольна робота 2	
	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)
Тести	20	20	20	20
Теоретичні питання	2	20	2	20
Практичне завдання	3	10	3	10
Разом		50		50

Критерії оцінювання підсумкового семестрового контролю

Шкала ECTS	Диференційована шкала	Недиференційована шкала	Мінімальний бал – максимальний бал
A	Відмінно	Зараховано	90–100
B	Добре		82–89
C	Добре		74–81
D	Задовільно		64–73
E	Задовільно		60–63
FX	Незадовільно	Не зараховано	35–59
F	Незадовільно		0–34

За результатами модульного контролю визначається підсумкова рейтингова оцінка. Оцінка за іспит визначається залежно від рейтингового балу. Загальна кількість балів, яку може отримати здобувач, – 100. Вони досягаються шляхом сумування результатів оцінок за всі види робіт.

Оцінку «відмінно» (90–100 балів, A) заслуговує здобувач, який усебічно, системно і глибоко володіє навчально-програмовим матеріалом; вміє самостійно виконувати

завдання, передбачені програмою, використовує набуті знання і вміння в нестандартних ситуаціях; засвоїв основну і ознайомлений з додатковою літературою, яка рекомендована програмою; засвоїв взаємозв'язок основних понять дисципліни та усвідомлює їхнє значення для професії, яку він набуває; вільно висловлює власні думки, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особистісну позицію; самостійно визначає окремі цілі власної навчальної діяльності, виявив творчі здібності і використовує їх при вивченні навчально-програмового матеріалу, проявив нахил до наукової, навчальної та методичної роботи.

Оцінку «добре» (82–89 балів, В) заслуговує здобувач, який повністю опанував і вільно (самостійно) володіє навчально-програмовим матеріалом, застосовує його на практиці, має системні знання в достатньому обсязі відповідно до навчально-програмового матеріалу, аргументовано використовує їх у різних ситуаціях; має здатність до самостійного пошуку інформації, а також до аналізу, постановки і розв'язування проблем професійного спрямування; під час відповіді допустив деякі неточності, які самостійно виправляє, добирає переконливі аргументи на підтвердження вивченого матеріалу.

Оцінку «добре» (74–81 бал, С) заслуговує здобувач, який загалом роботу виконав, але відповідає на екзамені з певною кількістю помилок; вміє порівнювати, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача, в цілому самостійно застосовувати на практиці, контролювати власну діяльність; опанував навчально-програмовий матеріал, успішно виконав завдання, передбачені програмою, засвоїв основну літературу, яка рекомендована програмою.

Оцінку «задовільно» (64–73 бали, D) заслуговує здобувач, який знає основний навчально-програмовий матеріал в обсязі, необхідному для подальшого навчання і використання його в майбутній професії; виконує завдання непогано, але зі значною кількістю помилок; ознайомлений з основною літературою, яка рекомендована програмою; допускає на заняттях чи екзамені помилки при виконанні завдань, але під керівництвом викладача знаходить шляхи їх усунення.

Оцінку «задовільно» (60–63 бали, E) заслуговує здобувач, який володіє основним навчально-програмовим матеріалом в обсязі, необхідному для подальшого навчання й використання його в майбутній професії, а виконання завдань задовольняє мінімальні критерії. Знання мають репродуктивний характер.

Оцінка «незадовільно» (35–59 балів, FX) виставляється здобувачу, який має суттєві прогалини в знаннях основного програмового матеріалу, допустив принципові помилки у виконанні передбачених програмою завдань.

Оцінку «незадовільно» (0–34 бали, F) виставляється здобувачу, який володіє навчальним матеріалом тільки на рівні елементарного розпізнавання і відтворення окремих фактів або не володіє зовсім; допускає грубі помилки при виконанні завдань, передбачених програмою; не може продовжувати навчання і не готовий до професійної діяльності після закінчення університету без повторного вивчення даної дисципліни.

При виставленні оцінки враховуються результати навчальної роботи здобувача освіти протягом семестру.

До складання іспиту допускаються здобувачі вищої освіти, у яких підсумкова модульна оцінка за семестр становить не менше 35 балів і, яким зараховано всі види робіт за цей семестр.

Здобувач вищої освіти, підсумкова рейтингова оцінка якого складає від 0 до 34 балів, зобов'язаний покращити її до початку підсумкового семестрового контролю під час чергування викладачів на кафедрі у строки, визначені викладачем дисципліни та погоджені деканатом факультету. Інакше здобувач не допускається до складання іспиту і в нього виникає академічна заборгованість.

Іспит з навчальної дисципліни здобувач вищої освіти може не складати, якщо він успішно пройшов усі модульні контролі та його влаштовує підсумкова модульна оцінка.

Здобувачі вищої освіти, підсумкова модульна оцінка яких становить від 35 до 59, іспит складають обов'язково. Здобувач освіти може підвищити на іспиті рейтинговий бал, при цьому, за результатами складання іспиту оцінка не може бути менша за підсумкову оцінку, яку він отримав за результатами модульних контролів.

Іспит проходить в усній формі. На іспит виносяться теоретичні, практичні завдання в обсязі навчального матеріалу. Оцінювання результатів навчання на іспиті здійснюється за 100-бальною шкалою. Оцінка за іспит заноситься у відомість обліку успішності.

6. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

6.1. Зміст навчальної дисципліни

МОДУЛЬ 1

ВСТУП. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУРСУ «ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ»

Тема 1. Специфіка «Історичної граматики української мови» як наукової і навчальної дисципліни. Предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами (сучасною українською літературною мовою, старослов'янською мовою, загальним мовознавством, діалектологією, ономастикою, історією української літератури, етнографією, археологією тощо). Основні джерела вивчення історії української мови (жива українська мова з її діалектами; писемні пам'ятки; свідчення слов'янських мов; свідчення неслов'янських мов; лексичні запозичення до східнослов'янських мов; лексичні запозичення із східнослов'янських мов; власні назви; письмові свідчення іноземних джерел). Методологічна основа курсу. Порівняльно-історичний метод у мовознавстві. Застосування порівняльно-історичного методу у працях О.Х. Востокова, М.О. Максимовича, Ф.С. Шахматова, О.О. Потебні, О.І. Соболевського, О.О. Шахматова, А.Ю. Кримського та інших учених. Елементи історичної граматики у викладанні мови з загальноосвітній школі.

Тема 2. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Східні слов'яни і їхня мова в доісторичний період. Зміст термінів *спільносхіднослов'янська мова, давньоруська мова, київськоруська (києворуська) мова, давня руськоукраїнська (давньоруськоукраїнська, українськоруська) мова, давньокиївська мова, протоукраїнська мова, проукраїнська мова, давньоукраїнська мова, староукраїнська мова.*

Походження української мови і назви *Україна*. Періодизація історії української мови. Походження східнослов'янської писемності. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки. Проблема неоднозначності щодо походження назви *Україна* та української мови у підручниковій літературі в закладах загальної середньої освіти та фахової передвищої. Формування історичної компетентності, усвідомлення територіальної цілісності держави в учнів старших класів засобами підручників з історії мови.

МОДУЛЬ 2 ФОНЕТИКА

Тема 3. Предмет історичної фонетики. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (проукраїнської мови). Склад вокалізму і консонантизму давньоіндоевропейської мови. Зміни у фонологічній системі спільнослов'янської мови і відображення їх у східних слов'ян. Палаталізація приголосних у сполученні з [j]. Звукосполучення [gj], [kj], [xj]; [zj], [sj]; [rj], [lj], [nj]; [dj], [tj]; [zgj], [skj], [stj]; губні + [j].

Тема 4. Перехідні пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду (I, II і III палаталізації). Голосні [ǣ], [ǫ] та [ā], [ō]. Зміна неперехідних голосних у передні після палатальних приголосних. Голосні [ĕ] та [ē]. Голосні [ī] та [ī̄], [ū] та [ū̄].

Тема 5. Закон відкритого складу і звукові процеси, пов'язані з його дією. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм. Зміни приголосних на межі складу. Зміна звукосполучень [dt], [tt]>[st]. Втрата приголосного в кінці слова. Поява носових [ɛ̃] та [ɔ̃]. Монофтонгізація дифтонгів. Чергування фонем. Активні та інтерактивні прийоми навчання під час вивчення історичних чергувань звуків (на матеріалі давньоукраїнської та сучасної української мови).

Тема 6. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток). Фонетична система східнослов'янських прадіалектів (VI – VII ст.). Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ĕ < oi). Спрощення груп приголосних [dl], [tl], [dm]. Зміна [je] > [o] на початку слова. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження. Втрата початкового звука [j] перед [u]. Історія носових голосних протиукраїнських діалектів. Давні зміни звука «ять» [ĕ]. Ствердіння звука [l] в групах [tɔlt], [telt] і непослідовність цього явища. Розвиток повноголосся. Зміна сполучень [ort], [olt]. Розвиток фарингального [h]. Історичні коментарі до спрощень у групах приголосних на уроках української мови.

Тема 7. Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток. Фонетична система давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Зміни у вимові африкат. Часткове порушення найдавніших явищ палаталізації приголосних. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Редуковані [і], [ы]. Зміна артикуляції [і] в позиції після [ъ]. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних. Чергування [o], [e] з [ø]. Подовження голосних [o], [e] та їх наступні зміни.

Розвиток приставного [і]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l]. Друге повноголосся. Напружені [ъ] та [ь]. Редуковані після [j]. Історія голосного, позначуваного літерою ѣ («ять»). Поняття про так звані «новий ять».

Тема 8. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних. Виникнення і наступне спрощення нових груп приголосних. Утрата звука [l]. Вставні приголосні [d] і [t]. Асимілятивні і дисимілятивні процеси. Подовження приголосних після занепаду напівкороткого [ī].

Ствердіння колишніх напівм'яких і м'яких приголосних. Ствердіння приголосних перед голосним [e] та перед колишнім голосним переднього ряду [и]. Історія етимологічних [і] та [ы]. Перехід [e] в [o] після шиплячих та [j]. Зміна [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи]. Зміна [л] в [ў]. Чергування [у] з [ў] та [і] з [й] у певних фонетичних умовах. Історія губних. Характер стародавнього [в]. Поява звука [ф]. Зміна [o] в [a]. Зміна [e] в [a]. Зближення [o] з [y]. Втрата початкового голосного. Протетичні приголосні. Приголосні перед [ǣ] з [ɛ̃]. Зміни у вимові [p], [p']. Зміни у вимові африкати [ʒ'].

МОДУЛЬ 3

МОРФОЛОГІЯ. СИНТАКСИС

Тема 9. Предмет і завдання історичної морфології української мови. Іменник. Словотвірні характеристики іменників. Словозміна іменників. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект): категорії роду, відмінка, числа, збірності й одиничності, істот і неістот. Типи давніх іменних

Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.

Історична доля іменників із колишніми основами на -ō, -jō.

Тема 10. Іменник. Історична доля іменників із колишніми основами на -ū, -ī.

Історична доля іменників із колишньою основою на ū та основа на приголосний. Історія відмінкових закінчень множинних іменників. Причини перебудови колишніх

шести типів відмінювання в сучасні чотири. Принципи їхнього виокремлення у шкільній лінгводидактиці.

Тема 11. Займенник. Словотвір займенників. Історія форм особових та зворотного займенників. Історія форм предметно-особового займенника. Історія форм неособових займенників.

Тема 12. Прикметник. Походження категорії прикметника. Словотвір прикметників. Історія форм іменних прикметників. Історія форм займенникових (членних) прикметників.

Тема 13. Прикметник. Історія форм прикметникового ступенювання.

Тема 14. Числівник. Граматичні ознаки числівників. Основні відомості про склад і джерела становлення числівникових слів. Структурні характеристики числівників різних типів у праслов'янській мові. Джерела становлення українських числівників. Особливості відмінювання числівників в українській мові: діахронічний аспект.

Тема 15. Дієслово. Основи і класи дієслів. Історія граматичних категорій дієслова (перехідність / неперехідність, вид, особа, число, час, спосіб, стан). Історія форм теперішнього часу.

Тема 16. Дієслово. Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсquamперфект. Поступові зміни у системі форм минулих часів дієслова. Формування сучасних форм минулого часу та його вивчення на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.

Тема 17. Дієслово. Історія форм майбутнього часу. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу. Відмежування простої форми майбутнього часу від форм теперішнього часу у зв'язку з розвитком категорії виду. Перетворення майбутнього часу з допоміжним дієсловом *яти* (*йму, имешь, иметь* та ін.) на складену форму сучасної української мови. Історичні коментарі до формування часових категорій дієслова на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти та фахової перед вищою освітою.

Інфінітив і супін. Історія форм дієприкметників та дієприслівників.

Тема 18. Прислівник. Службові частини мови і вигук. Виникнення класу прислівників. Формування і розвиток прислівникової системи української мови. Творення прислівників. Виникнення і формування прийменників, сполучників, часток і вигуків. Історичний коментар до прийменників, сполучників, часток і вигуків сучасної української мови.

Тема 19. Предмет, завдання і методи вивчення історичного синтаксису. Просте речення. Типи простих речень. Просте двоскладне речення. Засоби вираження підмета. Прості і складені присудки. Зв'язок присудка з підметом. Конструкції з подвійними відмінками. Другий знахідний, родовий і давальний. Односкладні речення. Просте ускладнене речення. Речення з давальним самостійним. Походження складних речень. Безсполучникові і сполучникові складні речення.

6.2 Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		лк	пр	лаб	ін.р.	с.р.		лк	пр	лаб	Ін..р.	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
3-й семестр							5-й семестр					

МОДУЛЬ 1												
ВСТУП. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУРСУ «ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА»												
Тема 1. Специфіка «Історичної граматики» як наукової і навчальної дисципліни.	6	2	2			2	6	2				4
Тема 2. Місце української мови серед інших слов'янських мов.	6	2	2			2	6					6
Разом за модулем 1	12	4	4			4	12	2				10
МОДУЛЬ 2												
ФОНЕТИКА												
Тема 3. Предмет історичної фонетики. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (проукраїнської мови).	8	2	2			4	8	2				6
Тема 4. Перехідні пом'якшення задньо-язикових перед голосними переднього ряду (I, II і III палаталізації).	8	2	2			4	8	2				6
Тема 5. Закон відкритого складу і звукові процеси, пов'язані з його дією.	8	2	2			4	8					8
Тема 6. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток).	8	2	2			4	8					8
Тема 7. Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток.	8	2	2			4	8	2	2			4
Тема 8. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних.	8	2	2			4	8					8

Разом за модулем 2	48	12	12			24	48	6	2			40
МОДУЛЬ 3 МОРФОЛОГІЯ. СИНТАКСИС												
Тема 9. Предмет і завдання історичної морфології української мови. Іменник.	8	2	2			4	8	2				6
Тема 10. Іменник.	8	2	2			4	8					8
Тема 11. Займенник.	8	2	2			4	8					8
Тема 12. Прикметник.	8	2				6	8	2				6
Тема 13. Прикметник.	8	2	2			4	8					8
Тема 14. Числівник.	8	2	2			4	8		2			6
Тема 15. Дієслово.	8	2	2			4	8	2				6
Тема 16. Дієслово.	9	2	2			5	9					9
Тема 17. Дієслово.	8	2	2			4	8					8
Тема 18. Прислівник. Службові частини мови і вигук.	8	2				6	8					8
Тема 19. Предмет, завдання і методи вивчення історичного синтаксису.	9	2	2			5	9	2				7
Разом за модулем 3	90	22	18			56	90	8	2			80
Усього годин	150	38	34			78	150	16	4			130

6.3. Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна	Заочна
1.	Специфіка «Історичної граматики» як наукової і навчальної дисципліни.	2	
2.	Місце української мови серед інших слов'янських мов.	2	
3.	Предмет історичної фонетики. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (проукраїнської мови).	2	

4.	Перехідні пом'якшення задньо-язикових перед голосними переднього ряду (I, II і III палаталізації).	2	
5.	Закон відкритого складу і звукові процеси, пов'язані з його дією.	2	
6.	Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток).	2	
7.	Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток.	2	2
8.	Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних.	2	
9.	Предмет і завдання історичної морфології української мови. Іменник.	2	
10.	Іменник.	2	
11.	Займенник.	2	
12.	Прикметник.	2	
13.	Числівник.	2	2
14.	Дієслово.	2	
15.	Дієслово.	2	
16.	Дієслово.	2	
17.	Предмет, завдання і методи вивчення історичного синтаксису.	2	
	Усього годин	34	4

6.4. Самостійна робота

Самостійна робота здобувачів передбачає опрацювання теоретичних основ лекційного матеріалу, вивчення окремих тем, питань, що не були розглянуті в курсі лекцій, конспектування наукової й навчальної літератури тощо. Ефективність самостійної роботи здобувача викладач виявляє під час тематичного опитування на практичних заняттях, перевірки конспектів тощо та відображає в загальній оцінці за тему і модуль.

	Назва теми	К-сть годин для денної ф. навчання	К-сть годин для заочної ф. навчання
1.	Основні джерела вивчення історії української мови. Місце української мови серед інших слов'янських мов.	4	7
2.	Предмет історичної фонетики. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду.	4	7
3.	Структура складу. Закон зростаючої звучності складу і пов'язані з ним процеси.	3	6
4.	Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток.	4	6
5.	Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних та приголосних.	4	6

6.	Перехідні пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду (I, II і III палаталізації).	4	6
7.	Історична морфологія української мови. Предмет і завдання історичної морфології української мови.	4	7
8.	Іменник. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.	4	7
9.	Історична доля іменників із колишніми основами на -ō, -jō. Історична доля іменників із колишніми основами на -ū, -jū. Історична доля іменників колишніх основ на приголосний та множинних іменників.	4	6
10.	Займенник. Словотвір займенників. Історія форм особових та зворотного займенників.	4	6
11.	Історія форм неособових займенників.	4	6
12.	Прикметник. Походження категорії прикметника. Словотвір прикметників. Історія форм іменних прикметників. Історія форм займенникових (членних) прикметників.	4	7
13.	Історія форм ступенів порівняння якісних прикметників.	3	6
14.	Числівник. Походження лексико-граматичного класу числівників. Творення числових назв у давньокиївській мові. Складні випадки творення числівників у сучасній українській мові.	4	7
15.	Дієслово. Основи і класи дієслів. Історія граматичних категорій дієслова. Історія форм теперішнього часу.	4	7
16.	Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсквамперфект.	4	7
17.	Прислівник. Виникнення класу прислівників. Формування і розвиток прислівникової системи української мови. Творення прислівників.	4	7
18.	Службові частини мови, вигук і звуконаслідування. Виникнення і формування прийменників, сполучників, часток, вигуків і звуконаслідування. Історичний коментар до прийменників, сполучників, часток, вигуків і звуконаслідувань сучасної української мови.	4	6
19.	Синтаксис. Предмет, завдання і методи історичного синтаксису. Типи простих речень. Просте двоскладне речення. Засоби вираження підмета. Прості і складені присудки. Зв'язок присудка з підметом. Логічна й граматична координація присудка в числі.	4	6
20.	Фонетичний, морфологічний та синтаксичний аналізи.	4	7
	Разом	78	130

6.5. Індивідуальні завдання

1. Виконання додаткових вправ із збірників і за матеріалами методичних розробок.

2. Реферування наукових статей.
3. Написання рефератів

Теми рефератів / презентацій / лінгвістичних повідомлень

1. Засади вивчення української мови XI–XV ст.
2. Формування східних слов'ян.
3. Слов'янська мовна єдність.
4. Критерії періодизації історії української літературної мови
5. Виникнення писемності у східних слов'ян.
6. Питання про східнослов'янську прамову
7. Розвиток української мови.
8. Історія походження української мови.
9. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.
10. Історія формування сучасних відмін іменників.
11. Учення О.Потебні про походження й трансформацію прикметників.
12. До питання мовної основи українсько-білоруських писемних пам'яток XIV–XVII ст.
13. Становлення прислівника як частини мови.

7. ІНСТРУМЕНТИ, ОБЛАДНАННЯ ТА ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ВИКОРИСТАННЯ ЯКИХ ПЕРЕДБАЧАЄ НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Технічні засоби: офісні додатки, електронне навчання в середовищі Moodle, сайт електронного навчання УжНУ (<https://moodle.uzhnu.edu.ua/>), Google Meet.

Обладнання: персональний комп'ютер, мультимедійний проєктор, інтерактивна дошка.

8. РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна література

1. Історична граматики української мови: навчально-методичні матеріали для здобувачів вищої освіти галузі знань 01 Освіта / Педагогіка спеціальності 014 Середня освіта предметної спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) освітньої програми «Українська мова і література. Зарубіжна література» / Укл. О. Харківська. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2021. 50 с.
2. Брус М. Історична граматики української мови. Ч. 1. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О., 2016. 184 с.
3. Брус М. Історична граматики української мови. Ч. 2. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О., 2016. 92 с.
4. Ковальчук М.С., Онищенко Г.А. Історична граматики української мови. Практикум: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Дніпро: НТУ «ДП», 2020. 67 с.
5. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с. (Серія «Альма-матер»).
6. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Вид. друге, виправлене та доповнене. Львів, 2014. 297 с.
7. Тимко-Дітко О., Юсип-Якимович Ю.В. Історична граматики української мови. Zagreb: FF Press, 2021. Ч. 2. 190 с.

Допоміжна література

8. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. Київ: Наук. думка, 1980. 244 с.
9. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. 416 с.
10. Висоцький А.В., Макарець Ю.С. Історія української мови. Фонетика і морфологія: навч. посіб.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 229 с.
11. Брус М. П. Історична граматики української мови: Хрестоматія. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
12. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. *Вибрані твори: У 5 т. Т.2.* Київ: Наук. думка, 1977. С. 9–216.
13. Булаховський Л.А. Історичний коментарій до української мови. *Вибрані твори: У 5 т. Т.2.* Київ: Наук. думка, 1977. С. 217–569.
14. Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.
15. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. *II Міжнар. конгрес україністів: доп. і повідомл.; Міжнар. асоціація україністів; Акад. наук України.* Львів, 1993. С. 7–12.
16. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських мов. *Історія української мови: Хрестоматія; упорядники С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко.* Київ: Либідь, 1966. С. 206–225.
17. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. Київ: Наук. думка, 1978. 207 с.
18. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ, 1958. 298 с.
19. Жовтобрюх М.А. Іван Франко про діалектну основу української літературної мови. *Вісник львівського університету.* Серія філологічна. Вип. 13: Іван Франко і питання мовознавства. Львів: Вища школа, 1983. С. 3–11.
20. Житецький П.Г. Вибрані праці: Філологія. Київ: Наук. думка, 1987. 327 с.
21. Залеський А.М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство.* 1986. № 6. С. 55–62.
22. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови : Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник / відпов. ред. Л. Островська. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с.
23. Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних ф-тів пед. ін-тів / за ред. О.П. Безпалька та ін. Київ: Радянська школа, 1962. 510 с.
24. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / за ред. М.А. Жовтобрюха та ін. К.: Вища шк., 1980. 319 с.
25. Історія української мови: Фонетика / [В.В. Німчук (відп. ред.) та н.]. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.
26. Історія української мови: Лексика і фразеологія / [В.О. Винник та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 743 с.
27. Історія української мови: Морфологія / [М.А. Жовтобрюх та ін.]. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.
28. Історія української мови: Синтаксис / [Г.П. Арполенко та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 503 с.
29. Колоїз Ж. Історична граматики української мови: Практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
30. Коломієць В.Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов. *Мовознавство.* 1992. № 5. С. 3–11.

31. Леснова В.В. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форми навчання. Вид. 2-е, доп. Луганськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2012. 169 с.
32. Непокупний А.П. Балтійські родичі слов'ян; відп. ред. О.М. Трубачов. Київ: Наук. думка, 1976. 183 с.
33. Німчук В.В. Періодизація та напрямок дослідження генезису та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–14.
34. Павленко Л.П. До джерел словесних скарбів. Луцьк: РВВ Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2013. 190 с.
35. Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навч.-метод. пос. для студ. спец. «Українська мова та література». Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 52 с.
36. Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. 206 с.
37. Півторак Г.П. Проблема східнослов'янської прамови. *Мовознавство*: доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі україністів; відп. ред. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 2002. С. 268–272.
38. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наук. думка, 1993. 200 с.
39. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 152 с.
40. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ: Наук. думка, 1985. 232 с.
41. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ: Наук. думка, 1971. 315 с.
42. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів пед. ін-тів. Ч. I. Київ: Рад. шк., 1964. 234 с.
43. Скляренко В.Г. Походження назви Україна. *Мовознавство*. 2006. № 5. С. 15–33.
44. Сучасна українська літературна мова: за ред. А.П. Гриценка. Київ: Вища шк., 1992. 449 с.
45. Сучасна українська літературна мова: Фонетика; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1967. 436 с.
46. Сучасна українська літературна мова: Морфологія; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 584 с.
47. Тараненко О.О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.
48. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.
49. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії). *II Міжнар. конгрес україністів*: доп. і повідомл.; Міжнар. асоціація україністів; Акад. наук України. Львів, 1993. С. 54–66.

Підручники з української мови

50. Авраменко О. Українська мова: підручник для 9-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ: «Грамота», 2022. 159 с.
51. Глазова О.В. Українська мова: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. 2-ге видання, перероблене. Харків: «Ранок», 2022. 239 с.
52. Забалотний В.В., Забалотний О.В. Українська мова: підручник для 9-го класу загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2017. 272 с.

53. Караман С.О., Горошкіна О.М., Караман О.В., Попова Л.О. Українська мова. Підручник для 9 класу з поглибленим вивченням філології закладів загальної середньої освіти. Харків: «Ранок», 2022. 271 с.

Інформаційні ресурси в мережі Інтернет

54. Електронний граматичний словник української мови (словозміна). URL: <http://www.mova.info/grmasl.aspx>

55. Наукова електронна бібліотека Національної бібліотеки ім. В. Вернадського: <http://www.nbuv.gov.ua/>

56. Онлайн етимологічний словник: <https://www.etymonline.com/ua>

57. Сайт Львівської ННБУ ім. В. Стефаніка: <http://aleph.lsl.lviv.ua:8991/F>